

Natuurlijke verbeelding

Ontkieming van het stadsparkideaal

ANDREAS STYNEN

Of parks and citizens. The illusions of a spatial category

The nineteenth century saw the birth of the modern public park. As the spatial incarnation of views on society and the position of mankind, it was subject to a series of drastic adjustments. Heirs to the aristocratic promenade, early examples were designed to accommodate the ritual of social parading. After 1850 Paris set the example for parks with more individualized pleasures, including immersion in a rural illusion as a proof of modern man's mastery of the world. At the turn of the century, with increasing criticism of the urban condition, new parks embodied ideas of naturalness and physical participation.

Toeval is het wellicht niet. Terwijl lokale besturen de laatste jaren veel middelen vrijmaken voor de aanleg of herwaardering van groengebieden middenin de stad – met wijkpark Transvaal in Den Haag (2005) of zeker het Antwerpse Park Spoor Noord (2009) als gelauwerde voorbeelden – hebben ook historici het fenomeen van de stadsparken ontdekt. Beide groepen benaderen parken als een betekenisvolle ruimte: autoriteiten om aan bepaalde problemen het hoofd te bieden of het vestigingsklimaat van de stad te bevorderen, geschiedkundigen om de opvallende aanwezigheid en betekenissen van het groen in de moderne stad te duiden. Dat laatste gebeurt volgens verschillende lijnen. Van onderzoek naar vooral vormelijke en technische aspecten bij pionier George Chadwick in de jaren 1960, verschoof de aandacht omstreeks 1990 almaar meer naar het sociale en culturele functioneren van parken enerzijds en de oorsprong van het parkmodel anderzijds.³⁹ Die laatste lijn werd in het recente *The invention of the park* voortgezet door het concept van het (stads)park open te trekken en onder meer pretparken en *national parks* in één synthetiserend kader te bestuderen.⁴⁰ Desondanks verzuchtte stadshistoricus Peter Clark nog in 2006, en terecht, dat het aan algemeen aanvaarde overzichten van ontwikkelingsstadia en synthetiserend onderzoek ontbrak, aangezien de meeste studies een beperkt opzet

39 G.F. Chadwick, *The park and the town. Public landscape in the 19th and 20th centuries* (Londen 1966); H. Conway, *People's parks. The design and development of Victorian parks in Britain* (Cambridge 1991) en F. Debié, *Jardins de capitales. Une géographie des parcs et jardins publics de Paris, Londres, Vienne et Berlin* (Parijs 1992).

40 K.R. Jones en J. Wills, *The invention of the park. Recreational landscapes from the Garden of Eden to Disney's Magic Kingdom* (Cambridge en Malden 2005).

hebben en parken veelal als geïsoleerd van de omringende stad en zelfs elkaar benaderen.¹

In Nederland werd in de jaren 1980 pionierswerk verricht door Gerrie Andela en Maurits van Rooijen, die in enkele baanbrekende artikelen en een breed opgezet verkennend proefschrift de ontwikkeling van Nederlandse groenwandelings en stadsparken in de internationale context plaatsten. Sindsdien is het in Nederland opvallend stil gebleven, op enkele detailstudies na.² In België duurde het juist tot na de eeuwwisseling voordat met name enkele jonge historici de stedelijke groenruimte van na 1800 ontdekten, veelal met onderzoek dat zowel een cultuur- als ecologisch-historische invloed verraadde.³ Wat niettemin nog vaak wordt miskend, zowel internationaal als in het Nederlandse taalgebied, is het belang van continuïteit met vormen van groengebruik die de negentiende eeuw voorafgaan.⁴ Aantonen hoe het negentiende-eeuwse stadspark een fundamenteel tijds- en maatschappijgebonden antwoord was op oudere ruimtelijke initiatieven voor recreatie en verfraaiing, is het hoofddoel van deze bijdrage. Behalve een analyse van de wortels en genese van het parkideaal in België en in mindere mate Nederland, beoogt dit artikel tevens nieuw licht te werpen op de stapsgewijze evolutie van het model tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. In de loop van enkele decennia kende het populaire parktype drie danig verschillende incarnaties. Het waren transformaties die zich op vormelijk vlak voltrokken, maar tegelijkertijd uitdrukking gaven aan belangrijke veranderingen in smaak, sociaal gedrag en opvattingen over de stedelijke maatschappij. En dat niet alleen. De stadsparken, zo zal ik laten zien, speelden daarmee zelf ook een sturende rol in stedelijke sociale verhoudingen en het veranderende denken over de relatie tussen mens en natuur.

Gesofisticierde *promenades* voor de elite

De onstuitbare opmars van het parkconcept kwam internationaal op gang in de negentiende eeuw, met vooral in de tweede helft een indrukwekkend aantal plannen en daadwerkelijk nieuwe stedelijke groenruimten. Toch was de idee om via openbare parken een mooiere stad met meer tevreden bewoners te

1 P. Clark en J.S. Jauhiainen, 'Introduction', in: P. Clark (red.), *The European city and green space. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850-2000* (Aldershot 2006) 1-29, aldaar 6.

2 Zie o.a. G. Andela, 'The public park in the Netherlands', *Journal of Garden History* 1 (1981) 367-392. M. van Rooijen, *De wortels van het stedelijk groen. Een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad* (Breda 1990). Vgl. X. Duquenne, *Le Bois de la Cambre* (Brussel 1989).

3 A. Stynen, 'Proeftuinen van burgerlijkheid. Stadsnatuur in negentiende-eeuws België' (onuitg. doct. verh. Leuven 2010); T. Soens, P. Stabel en B. Tritsmans, 'Anders gaan leven? Spanningen en conflicten over stad en leefmilieu', in: I. Bertels, B. de Munck en H. van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 145-178 en J. van de Maele, *Felbevochten vergroeningen. Het Leuvense stadsnatuurbeleid, 1918-1958*, Salsa!-cahiers 8 (Leuven 2012).

4 Een recente bundel legde de brug tussen groengebruik voor en na 1800, maar liet het stadspark grotendeels buiten beeld. Ch. Loir en L. Turcot (red.), *La promenade au tournant des XVIIIe et XIXe siècles (Belgique - France - Angleterre)* (Brussel 2011).

scheppen al ouder. De vroegste voorbeelden gaan terug tot de klassieke oudheid, toen sommige steden groene oases hadden waar de bevolking kon debatteren of zich ontspannen. Nadien was van doelgerichte groenvoorziening lange tijd geen sprake meer, tenzij misschien op middeleeuwse begraafplaatsen.⁵ Nochtans was aan stedelijk groen vaak geen gebrek, maar dan op terreinen die voor het publiek niet toegankelijk waren; enkel in Engeland werden de koninklijke jachtterreinen die binnen de grenzen van de uitdijende steden kwamen te liggen met mondjesmaat en selectief opengesteld. Vanaf de zestiende eeuw tekenden zich in de Nederlanden gelijkaardige ontwikkelingen af, al ging het vooral om groenvoorzieningen net buiten, of zelfs op de omwallingen. Stadsbossen als de Haarlemmerhout dienden in toenemende mate niet enkel voor houtkap en jacht maar ook voor recreatie. Bij stadsuitbreidingen gingen wel eens stemmen op om minder dicht te bebouwen, maar zonder veel resultaat doorgaans – zelfs het bejubelde groen in de Amsterdamse Plantage (circa 1663) stond onder sterke druk. Als steden al vergroenden, gebeurde dit geleidelijk en veeleer incidenteel dan structureel.⁶

Het was wachten op de Verlichting vooraleer zich een kentering aftekende en een min of meer veralgemeende toegankelijkheid van stedelijke groenruimten werd bepleit. Een vooruitstrevend politicus liet zo vanaf 1747 in Bordeaux een *jardin public* aanleggen om een hele wijk te verfraaien. Meer principiële argumenten werden aangereikt door Anthony Ashley-Cooper, derde graaf van Shaftesbury, die vanuit een empiristische filosofie oordeelde dat iedereen de weldaden van een tuin aan den lijve moest kunnen ondervinden. De Duitser Christian Hirschfeld droomde rond 1780 van *Volksparken*, gemodelleerd naar Britse aristocratische landschapsparken maar open voor alle stedelijke standen, zij het onder strikt toezicht. Hirschfeld herkende in het park immers een instrument van sociale verbroedering; het was zijn stellige overtuiging dat een landschap kon worden gecreëerd dat de maatschappelijke verhoudingen resoluut in de gewenste zin stuwde.⁷ Na het revolutionaire gewoel werd dit geloof in vrije toegankelijkheid van stedelijk groen onontkoombaar.

De ruimtelijke democratisering van bestaande of nieuwe groenruimten is echter slechts één aspect in de doorbraak van het openbare park. Vormelijk was het niet zomaar het overplaatsen van landschappelijke tuinaanleg bij adellijke buitenverblijven naar de agglomeratie. Wellicht meer dan principiële stellingnames rond openbaarheid was de hang naar natuur onder de stedelijke elites een katalysator. Dit verlangen uitte zich op diverse fronten, van botanische wandelingen over visites aan tuinbouwexposities tot de bloei van reisliteratuur; maar wellicht was het *leitmotiv* in de eerste helft van de negentiende eeuw

5 D. Hennebo, 'Städtische Baumpflanzungen in früherer Zeit', in: F.H. Meyer e.a. (red.), *Bäume in der Stadt* (Stuttgart 1978) 11-44, aldaar 12-15.

6 Van Rooijen, *Wortels*, 31-33, 49-52 en 74.

7 Andela, 'The public park', 367-368 en A. von Buttlar, 'Gartentheorie um die Wende zum 19. Jahrhundert', in: F. von Buttlar (red.), *Peter Joseph Lenné. Volkspark und Arkadien* (Berlijn 1989) 25-30, aldaar 26.

nergens zo sprekend als in de artistieke voorkeuren van de *bourgeoisie*. Een typerend ornament van de burgerwoning was een geschilderd landschapstafeel. In dit academische genre ging het niet om realistische voorstellingen van het platteland, wel om idyllische projecties met een verheven moraal. De boodschap primeerde inderdaad op de visuele realiteit: het platteland kreeg vorm als een onuitputtelijke bron van rust en kalmte, de antithese van stedelijke chaos en drukte. Dit clichématige antagonisme impliceert nochtans geen vijandigheid jegens de stad, integendeel zelfs: juist de populariteit op de stedelijke kunstmarkt, met zijn afzet bij de *captains of industry* die zich als voorhoede van de nieuwe samenleving profileerden, geeft aan dat het natuurverlangen was opgezet als een recreatief en louterend tegengewicht. Precies dankzij het lichtend voorbeeld van een imaginair platteland, was men tegen het stedelijk gewoel opgewassen én verloor een eventueel streven naar actief weerwerk aan urgentie. Beleving van de natuur, als die aan bepaalde principes voldeed althans, maakte de samenleving sterker.⁸

Behalve in het aanschouwen van een Arcadia in penseelstreken, kreeg men op nog andere wijze toegang tot een zorgeloze landelijke sensatie: de *promenade*. Zoals vaak wordt betoogd wilde de negentiende-eeuwse burgerij zich van de aristocratie onderscheiden, maar streefde ze er tegelijkertijd naar zich met de adel te kunnen meten. Dat was zeker zo op het gebied van vermaak: de voortrekkers van industrialisatie en urbanisatie aspireerden naar een voortzetting van gebruiken die tot de levensstijl van de prerevolutionaire adel behoorden. De *promenade* speelde daarin een eersterangsrol. Wandelen was een gewoonte die, in Frankrijk, samen met de geometrische tuinen was opgekomen. De zo kenmerkende rechte dreven brachten echter nieuwe sociale gedragingen met zich mee: zich over de paden voortbewegen was aan strikte regels onderworpen. Als in een sterk geritualiseerde praktijk, hoopte men zich via een minutieuze controle over eigen lichaam en bewegingen van minder ontwikkelden te onderscheiden – een streven dat in wellevendheidstraktaten werd uitgediept. Dit proces van distinctie vergde bijzondere ruimtes buiten de stad, waar de elite het kader creëerde om haar choreografie zorgvuldig op te voeren én te aanschouwen. In de Nederlanden werden nu eens bijzondere lanen aangelegd, dan weer bestaande maliebanen herbestemd. Wandelen groeide zo uit tot een belangrijk element van elitaire cultuur, het equivalent in open lucht van meer besloten activiteiten zoals het bezoek aan theaters, salons en genootschappen.⁹

De *promenade*, zowel activiteit als ruimtelijk type, verscheen al gauw in de stad: ook daar wilde de elite haar rituele spektakel opvoeren en aanschouwen. Zelfs al was de verfraaiing van straten met bomen nog haast ongezien, toch kon men ook hier wel eens in bestaande voorzieningen terecht. *Squares* in residentiële buurten waren nog een exclusief Brits fenomeen, maar al in de late zestiende

8 L. Pil, 'Landelijkheid als beeld en tegenbeeld', in: Idem (red.), *Boeren, burgers en buitenlui. Voorstellingen van het landelijk leven in België vanaf 1850* (Leuven 1990) 33-54, aldaar 33-35 en Stynen, *Proeftuinen*, 46-48.

9 L. Turcot, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 2007) 43-46 en 56-65.

eeuw juichten reizigers toe hoe de militaire omwallingen rond Antwerpen met bomen waren versterkt. In de Noordelijke Nederlanden, vooral Amsterdam, waren bomen langs kanaaloevers als vanzelf straatversiering geworden toen eenmaal de waterlopen waren gedempt.¹⁰ In een stedelijke context, waar een verlichtingsretoriek het snelste doorbrak, onderging ook de *promenade* een betekenisverschuiving. Nu afscherming van de lagere klassen veel minder voor de hand lag – met besloten locaties als de Tuileries in Parijs als uitzondering – verloor het veruitwendigen van hiërarchische relaties geleidelijk aan belang, ten voordele van meer informele sociabiliteit. Wandelen werd een moment om al dan niet triviale nieuwtjes uit te wisselen, iets dat tuintheoretici wel eens be-
treurden; Hirschfeld bijvoorbeeld verzuchtte in 1780 hoe ‘die Absicht, die angenehmen Schauspiele der Natur zu genießen’ bij de gemiddelde *Spaziergänger* volledig ontbrak.¹¹ Bovendien dook tevens een pril gezondheidsdiscours op: artsen noemden wandelen een uitgelezen medische oefening om lichaam en geest in balans te brengen, bij voorkeur in een goed verluchte plaats. Een vrijetijdsbezigheid werd zo een stimulans om nieuw groen aan te leggen, zowel in de grote hoofdsteden als in kuuroorden en provinciesteden.¹²

De Nederlanden bleven niet achter bij de internationale mode. Schaduwrijke stroken als het vijftiende-eeuwse Lange Voorhout in Den Haag of de Utrechtse Maliebaan uit 1636 groeiden uit tot populaire wandelplekken voor de bemiddelde stedeling. De meest prestigieuze *promenade* in het Zuiden was wellicht de Allée Verte of Groendreef, een laan met vierdubbele bomenrij tussen Brussel en Laken, een kilometer naar het noorden. Volgens de overlevering dankte ‘den Groenen dyck’ zijn faam aan landvoogdes Isabella van Spanje: in 1623, twee jaar na het overlijden van haar echtgenoot Albrecht van Oostenrijk, zou ze een processie hebben belegd die bij alle kapelletjes richting Laken halt hield. Nadien werd de tocht dan jaarlijks overgedaan, zij het dat het religieuze opzet stelselmatig voor een meer mondain gebruik werd ingeruild: luxe en elegantie palmde de Groendreef in.¹³ Van een onbelangrijke transportweg werd de dreef omgevormd tot een *promenade* naar Parijs’ voorbeeld, met een toegangspoort en een indeling in diverse lanen. Die ruimtelijke indeling werkte sturend en gaf vorm aan maatschappelijke verhoudingen. Op vaste tijdstippen verzamelde de Brusselse *beau monde* er zich namelijk om volgens rituele patronen te wandelen: mannen en vrouwen elk langs een kant, met in het midden ruiters die de dames volgens de regels der hoffelijkheid groetten. Tijdens het paraderen werden de machtsverhoudingen in de samenleving gerepliceerd, ook toen de toegang minder restrictief werd. Het gewone volk gebruikte de laan naast het kanaal, aan de overkant wandelde de burgerij en in de brede midden-

10 H.W. Lawrence, *City trees. A historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville en Londen 2006) 43-48.

11 Geciteerd in Hennebo, ‘Städtische Baumpflanzungen’, 24.

12 W. Jansen, ‘Verfrissing van lichaam en geest. Aspecten van de wandeling in de 17e en 18e eeuw’, *Holland: historisch tijdschrift* 28 (1996) 22-37, aldaar 34.

13 J. Diericx de ten Hamme, *Sowvenirs du Vieux Bruxelles* (Brussel 1891) II, 45-49.

Afb. 1 De Groendreef kende zijn oorsprong in de zeventiende eeuw en gaf twee eeuwen lang het ontspanningsleven van de Brusselse elite vorm (A. Wauters, *Les délices de la Belgique, ou description historique, pittoresque et monumentale de ce royaume* (Brussel 1844) 16).

laan paradeerde de adel te voet of per koets.¹⁴ De genoegens waren zo velerlei. Er was het plezier van visuele waarnemingen, met zicht op landelijke taferelen die pittoreske *tableaux* herinnerden. Herbergen in de buurt boden een rijke keuze aan drank en voedsel en zorgden net voor een vermenging van klassen. Maar vooral speelde de plek in op de paradedrang, met een spel van zien en gezien worden en een cultuur van pracht en praal.¹⁵

Ook na 1800 bleef de Groendreef een zodanig populaire bestemming dat de opeenvolgende regimes zich grote moeite getroostten om de regelmatige bomenrijen in stand te houden.¹⁶ Dat de *allée* desalniettemin aan succes inboette en op enkele decennia tijd alle aantrekkingskracht verloor, kwam niet enkel door toenemende industriële overlast in de kanaalzone. Zowat alle andere klassieke *promenades* kenden immers een terugval, omdat er zich namelijk een andere wandelcultuur aandiende. In Brussel was dat proces al in de jaren 1770 op gang getrokken, toen binnen de stadsmuren de luxueuze Koninklijke Wijk verrees, een staaltje van *embellissement* of urbanistische verfraaiing: een uniforme residentiële buurt met rechte straten op de plaats waar in 1731

14 H.G. Moke, 'Le Brabant', in: Idem e.a., *Panthéon national. La Belgique monumentale, historique et pittoresque* (Brussel 1844) I, 137-211, aldaar 187-188.

15 J.J. de Cloet, *Voyage pittoresque dans le Royaume des Pays-Bas* (Brussel 1825) I, nr. 28 en P. McNeil en G. Riello, 'The arts of science and walking. Gender, space and the fashionable body in the long eighteenth century', *Fashion Theory* 9 (2005) 179-184.

16 Stynen, *Proeftuinen*, 242-245.

het hertogelijk paleis was afgebrand en sindsdien enkel ruïnes en verwilderde gronden overbleven. Het classicisme van de nieuwe wijk lijkt haaks te staan op het pittoreske perspectief, maar werkte eigenlijk volgens gelijkaardige principes: het sturen van de blik van de aanwezigen naar weloverwogen uitzichten. Het Koningsplein met zijn uitzicht over de oude stad was daarin centraal, maar dé blikvanger van het project was het nieuwe Warandepark. De regelmaat van de omringende straten werd in het ruim dertien hectare grote park doorgetrokken, met continue perspectieflijnen en uitzichten in diverse richtingen. De gevels in de omringende straten maakten deel uit van de visuele sensatie in het park, en *vice versa* – de schoonheid van de hele wijk kwam voort uit de harmonieuze interactie tussen natuur en architectuur.¹⁷

Vormelijk vertoonde het Warandepark een hybride karakter. Tussen de brede dreven gaven enkele massieven met onregelmatig groeiende bomen het park de aanblik van een bos. De plek herinnerde zo enigszins aan stadsbossen die vooral in de Noordelijke Nederlanden bestonden en vermaak voor bewoners van nabijgelegen steden leverden. Vanaf de zeventiende eeuw trokken bijvoorbeeld almaar meer Amsterdammers richting Haarlemmerhout, een toevloed die wel eens tot overlast in het bos en de vele kroegen leidde.¹⁸ De ligging *intra muros* én de gerationaliseerde benadering van ontspanning maakten van het Brusselse park echter een andersoortige ruimte. Meer dan een bos was het Warandepark een uitvergrote versie van een klassieke *promenade*. Ook hier verliep het wandelen als een zorgvuldig uitgevoerd ritueel van zien en gezien worden. ‘On ne vient ici que pour voir ou pour être vu’, liet een reiziger zich omstreeks 1817 vertellen. Elke Brusselaar die van *savoir-vivre* wilde getuigen, moest zich op regelmatige basis in het park vertonen. Meer zelfs, de gewoonte schreef voor op welk tijdstip men op welke plek present moest tekenen.¹⁹ De overheid zorgde voor een uitgebalanceerd aanbod aan recreatiegerichte infrastructuur, met een *vauxhall*, een kiosk voor concerten en ook standbeelden.²⁰ Dat laatste wijst op een pedagogische motivatie van de overheid: de culturele en politieke elite wilde de bezoekers aan het park tot modelburgers omvormen. Anders dan oorspronkelijk bij de *promenades*, waren modale stedelingen welkom in het park, al dienden ze zich wel aan een reeks strenge richtlijnen te houden. Zelfbeheersing stond daarin centraal: typisch zijn verboden het gras te betreden of voor drukte te zorgen, en vanaf 1827 leverde zelfs roken een bekeuring op.²¹ Dat dergelijke pogingen tot disciplineren vaak hun doel misten, spreekt voor zich. Zeker in enkele dichtbegroeide zones werden de parkwachters aanhoudend met immoraliteit en vandalisme geconfronteerd. Om ongenode gasten ’s nachts uit het park te houden, werd daarom halverwege de eeuw

17 Ch. Loir, ‘Un espace urbain d’une étonnante modernité: le quartier Royal’, in: K. Bethume en J.-Ph. Huys (red.), *Espaces et parcours dans la ville Bruxelles au XVIIIe siècle* (Brussel 2007) 48-51.

18 Van Rooijen, *Wortels*, 25-31.

19 Ph. Gigot, *Nouvelle description historique, topographique et critique de Bruxelles, ou le guide de l'étranger dans cette ville* (Brussel 1817) 90-93.

20 X. Duquenne, *Le parc de Bruxelles* (Brussel 1993) 115-118.

21 *Bruxelles. Bulletin communal*, 26 juni 1858, 344-353.

Afb. 2 Volgens een ongeschreven wet verzamelde de Brusselse beau monde liefst zesmaal daags in het Warandepark, telkens op een andere locatie. De laatste promenade was die van zeven uur 's avonds (H. Borremans, Promenades au Parc de Bruxelles (Brussel 1837) 6).

een stevig hek rond het park opgetrokken, zonder de visuele vermenging van groen en stenen nochtans te verstoren.²²

Landschappelijke totaalillusies

Het Warandepark was noch een *unicum*, noch een primeur in de Nederlanden – de Plantage in Schiedam was zelfs al in 1767 aangelegd.²³ Ondanks het succes bleef de verdere navolging echter minimaal. De kosten van aanleg en onderhoud betekenden wellicht een rem, en bovendien hadden stedelijke autoriteiten geen wettelijk kader om grote zones in de agglomeratie naar eigen goeddunken tot openbare groenruimte om te vormen. Elders in Europa volgden sneller nieuwe doorbraken. In Duitsland gaf het stadsbestuur van Maagdenburg in 1824 als eerste de opdracht, aan Peter Joseph Lenné, om een *Volksgarten* van ideaal tot werkelijkheid te maken. In Engeland trok de *park movement* zich op gang na rapporten van het Select Committee on Public Walks in 1833 en 1845, waarin werd opgeroepen tot nieuwe groenruimten voor alle klassen, naast de traditionele elitaire wandelplaatsen.²⁴

²² *L'Oracle*, 24 april 1826 en Duquenne, *Le parc*, 66-69.

²³ G. Miedema, *Achter de facade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen 2011) 183 en 192.

²⁴ F. Clark, 'Nineteenth-century public parks from 1830', *Garden History* 1 (1973) 31-41, aldaar 31-35.

In de Nederlanden kwamen dergelijke parken voorlopig niet van de grond. Maar er ontsproot wel een nieuw soort stedelijke groenruimte. Typisch is de aanleg van wandelplaatsen wanneer verdedigingswerken werden afgebroken. In de noordelijke provincies gaf een wet uit 1814 het startschot om de terreinen van de oude omwallingen een nieuwe, niet-militaire invulling te geven. In navolging van Duitse voorbeelden koos men vaak voor een landschappelijke herbestemming. Daarnaast was het uiteraard ook een voortbouwen op het rondkuieren bovenop de wallen eenmaal die – deels om militaire redenen – met bomen waren beplant. Het Arnhemse stadsbestuur opende de rij in 1817, maar vanaf de jaren 1820 volgden onder meer Haarlem, Leiden, Amersfoort, Alkmaar en Kampen. In Utrecht legde Jan David Zocher vanaf 1827 het later naar hem vernoemde park aan op het ringvormige tracé, tevens bedoeld om de grondprijzen te verhogen en werkgelegenheid te verschaffen. Ook in het Zuiden was het een gesmaakte beleidsoptie: de Brugse omwallingen waren bijvoorbeeld al in 1782 gedemilitariseerd, maar pas vanaf 1853 werden landschapsarchitecten ingeschakeld om het (informele) recreatieve gebruik van de gordel veilig te stellen – een stapsgewijze transformatie die niet eerder dan in 1893 een einde nam.²⁵

Diezelfde uitgangspositie – een gedemilitariseerde omwalling – riep echter ook een ander ruimtelijk type in het leven, dat veel eerder dan het stadspark een massale verspreiding kende: de *boulevard*. Ontwikkeld in het zeventiende-eeuwse Parijs van Louis XIV, kwam die duidelijk voort uit het model van de *promenade*, maar met zijn vele zijwegen voor verkeer richting centrum nu volop op de stad georiënteerd – of toch aan één zijde: de overkant moest, oorspronkelijk alleszins, toegang tot landelijke zichten en geneugten bieden.²⁶ De druk van verkeer en speculatie was echter zo groot dat de balans na een tijd volop richting stedelijk karakter overhelde, en ook in de agglomeratie *boulevards* of prestigieuze verkeersaders werden aangelegd. In de radicale transformatie van Parijs die prefect Georges-Eugène Haussmann tussen 1853 en 1870 doorvoerde, lagen tegelijkertijd de kiemen van de definitieve doorbraak van het parkconcept. Behalve de brede verkeersaders, waren het namelijk ook de vele parken, *squares* en plantsoenen – alles samen bijna tweeduizend hectare – die indruk op buitenlandse waarnemers maakten. Het autoritair doorgevoerd urbanisme van Napoleon III had inderdaad zowel een monumentale als een ‘tuinkundige’ pijler, met als gedeeld doel om via het stedelijke landschap de bewoners te controleren.²⁷

Wat Haussmann en zijn luitenant Jean-Charles Alphand, directeur van de eerste plantsoendienst, verwezenlijkten, verschilde op diverse punten van het Warandepark in Brussel. Niet alleen was een park als het Bois de Boulogne tal-

25 Stynen, *Proeftuinen*, 378-382 en 421-423.

26 Y. Brault, ‘Radiographie historique d’un modèle’, in: B. Landau, C. Monod en E. Lohr (red.), *Les grands boulevards. Un parcours d’innovation et de modernité* (Parijs 2001) 52-56.

27 P. Pinon, ‘Le système végétal’, in: J. des Cars en P. Pinon (red.), *Paris-Haussmann. ‘Le pari d’Haussmann’* (Parijs 1991) 162-165 en Lawrence, *City trees*, 238-239.

loze malen groter en deel van een hiërarchisch plan dat zich over de hele stad uitstreckte, het functioneerde ook volgens een geheel andere ruimtelijke logica. In plaats van de omliggende stad in de visuele ervaring te betrekken, charmeerden de planners bezoekers juist door de schijn op te wekken ergens helemaal anders te zijn, zonder nochtans aan comfort en luxe te moeten inboeten. Hun projecten hadden een uitgesproken illusoire dimensie. Was het Warandepark nog aangelegd met een voortdurende wisselwerking tussen aanplantingen en de omringende Koninklijke Wijk, de capabele tuinarchitecten van de tweede helft van de negentiende eeuw slaagden erin om grenzen te maskeren.

Het was alleszins een hoofdbetrachting van de tot Belg genaturaliseerde Eduard Keilig, die met het Brusselse Terkamerenbos (1862) en het Antwerpse stadspark (1867) zijn kunnen bewees: opgezet als artistieke zinsbegoochelingen, moest de bezoeker er zich volledig in een harmonieus, pittoresk landschap wanen.²⁸ Van buitenaf mochten deze parken prominent in het stadsbeeld aanwezig zijn, maar binnenin onttrok Keilig de agglomeratie met reliëfwerking en dichte hagen en struiken zoveel mogelijk aan het zicht. Op die wijze leken de parken groter, en werden het in zichzelf gekeerde, geloofwaardige totaalillusions. Het was een volgende stap in de evolutie van de *promenade*: de visuele charme van de Groendreef en ook meer kronkelende varianten rond steden als Brugge of Utrecht bestond uit de uitzichten over stad en ommeland, terwijl die openheid nu werd ingeperkt.

De stad bleef buiten beeld, maar dat betekent niet dat de parken van Keilig en Alphand een uiting van antiurbanistische sentimenten waren: net als bij de oudere hang naar pittoreske taferelen betrof het net een middel om de heersende stedelijke levenswijze intact te houden. Doel was immers om een decor te voorzien waarin men de dagelijkse zorgen tijdelijk kon laten bezinken om ze beter aan te pakken. Maar tegelijkertijd was er natuurlijk het bewustzijn dat men slechts in een illusoir, kunstmatig aangelegd landschap rondstruinde. Het ogenschijnlijk tegenstrijdige feit dat men de stedelijke zorgen net in de stad zelf achter zich kon laten, vormde een niet gering deel van de aangename ervaring. Men was zich bewust van de hoge mate van hybriditeit: eerder dan om authentieke natuur ging het om een representatie of heruitvinding, een vermenging van artificieel en natuurlijk, van illusie en realiteit. Stadsparken incarneerden zo het zelfvertrouwen en de sofisticatie eigen aan de industriële samenleving: de tuinarchitect was deskundig en geniaal genoeg om rond de uitdijende en almaar intensere stad heen te werken, de realiteit weg te vegen – iets wat het op spektakel beluste stedelijke publiek wel kon smaken. In de moderne wereld kon men de hele werkelijkheid eigenhandig vormgeven, de omgeving overtuigend creëren, en dit zowel in steen als met planten. Stadsparken waren zo net de bekroning van het geloof in stedelijkheid.²⁹

²⁸ E. Keilig, 'Lettres sur l'architecture des jardins', *Journal d'Anvers et de la Province*, 28 februari 1856. Zie voor het Antwerpse stadspark K. Hebbelinck, 'Friedrich Eduard Keilig en het stadspark van Antwerpen', *Monumenten, Landschappen & Archeologie* 28 (2009) 2, 46-70.

²⁹ Voorzichtige aanzetten tot dergelijke stadslandschappen werden al vanaf de jaren 1830 gegeven.

Dit grenzeloos vertrouwen in de daadkracht van het individu bleek op nog een ander vlak: in Nederland vaker dan in België waren het soms particuliere burgers en niet de overheid die het initiatief voor een stadspark namen, met het Amsterdamse Vondelpark (1864) van Zocher als meest succesvolle voorbeeld. Filantropie was met hun project zeker niet uitgesloten, maar het was toch vooral een speculatieve onderneming, bedoeld om de omringende percelen in waarde te laten stijgen. De waardevermeerdering was ook voor overheden een zodanig doorslaggevend argument – veel meer dan volksgezondheid – dat vanaf de jaren 1860 een openbare tuin een vast onderdeel van zowat iedere stadsuitbreiding werd. Dankzij drastisch versoepelde onteigeningswetten van 1858 en 1867 was die ingreep in België echter veel meer haalbare kaart.³⁰

Het grote succes en de verspreiding van het parkmodel is niet enkel aan de immersieve kracht en aan speculatie toe te schrijven. Behalve deze symbolische en economische waarde vervulden parken natuurlijk ook belangrijke maatschappelijke functies. Individuele stedelingen op zoek naar rust en verpozing vonden visuele voldoening in het landschap en de andere wandelaars, en verruimden hun intellectuele en artistieke horizon aan zorgvuldig uitgekozen standbeelden en aan botanische naamplaatjes op bomen. Stimulansen voor sociale interactie waren er tijdens concerten, bij grootse feestelijkheden en in de eet- en drankgelegenheden. Op sportvlak kon men vaak paardrijden, vissen of bootjeven, terwijl de mogelijkheden voor meer actieve sporten als cricket wegens hun al te opdringerig geacht karakter haast onbestaande waren.

Complexer dan op het eerste gezicht blijkt, was de succesformule aan een hele waaijer oudere groenvormen schatplichtig. Een eerste was de commerciële *pleasure garden*: tegen betaling heetten particuliere ondernemers bezoekers welkom in hun tuin, waar die rustig een kop thee konden drinken, maar vaak ook de gesofisticeerde genoegens van dansfeesten met vuurwerk en exuberante verlichting voorgeschoteld kregen. De oorsprong wordt doorgaans teruggevoerd tot de Londense *vauxhall*, die in 1661 de deuren opende; voor attracties en drank konden Amsterdammers echter al ten laatste in 1625 terecht in de Oude Doolhof.³¹ Vaak werden deze pleziertuinen door genootschappen uitgebaat, zoals de Gentse tuinbouwkring met zijn Casino (1836) of de Antwerpse Harmonie (1846): in hun *estaminets-jardins* boden ze vermaak voor het hele gezin, vrij van de kwalijke reputatie die gewone kroegen kenmerkte. Aanplantingen waren het kader voor een gevarieerd aanbod amusement.

Geheel anders was de missie van plantentuinen, een tweede voorloper annex inspiratiebron. Sterk gestimuleerd door het onderwijssysteem van de Franse revolutionairen en nadien door de bloeiende sierteeltsector, lag de focus er op

N. Green, *The spectacle of nature. Landscape and bourgeois culture in nineteenth-century France* (Manchester en New York 1992) 68-71.

³⁰ Ph. Godding, 'L'évolution de la législation en matière d'urbanisme en Belgique au XIXe siècle', in: *Villes en mutation XIXe-XXe siècles. 10e colloque international. Spa, 2-5 sept. 1980*, Crédit Communal de Belgique. Collection Histoire Pro Civitate, 64 (Brussel 1982) 11-35, aldaar 24-29.

³¹ Debié, *Jardins*, 150-154 en W. Nikkels, 'Pleziertuinen, kolfbanen en luthoven. Zomers vermaak in de stad', *Ons Amsterdam* 58 (2006) 7-8.

Afb. 3 *Het Brusselse Terkamerenbos was opgebouwd rond verrassingseffecten, zoals een diep ingesneden vallei met een 'pont rustique'* (L'Illustration européenne, 17 december 1870, 35).

onderricht, niet op vertier. Vanuit democratische idealen waren de botanische tuinen veelal ook voor buitenstaanders toegankelijk, die graag van deze mogelijkheid gebruik maakten: in menige stad was de *jardin botanique* lang de enige toegankelijke tuin. Een aantrekkelijke presentatie was allerminst taboe: in 1859 werd de thans als Oude Hortus gekende Utrechtse universitaire tuin deels in Engelse landschapsstijl heraanlegd. Dergelijk behagen van het publiek leidde evenwel meer dan eens tot discussies. Terwijl sommige bestuurders liefst zo veel mogelijk (betalende) bezoekers wensten, vreesden anderen dat een te grote toeloop de wetenschappelijke ernst in het gedrang bracht. Onder meer in Antwerpen en Gent ergerden de verantwoordelijke botanici zich aan de wandelaars die de tuin als een *promenade publique* beschouwden. Niet zonder creativiteit overwogen ze opties om de overrompeling terug te schroeven, tot een entreeverbod voor kinderen onder het mom van gevaar op vergiftiging toe.³² Wie wel toegang werd verleend, moest een zeer grote terughoudendheid aan de dag leggen, afgedwongen in strenge reglementen.

Een derde type nam tot op zekere hoogte de fakkel van de *jardins botaniques* over: stedelijke dierentuinen. Deze typisch negentiende-eeuwse instel-

³² Antwerpen, Stadsarchief, MA 204/4, A/1 (9): directeur Sommé aan stadsbestuur, 6 juli 1834. Het best gedocumenteerde conflict van deze aard is dat in de Londense Kew Gardens. R. Drayton, *Nature's government. Science, imperial Britain, and the 'improvement' of the world* (New Haven en Londen 2000) 180-191.

lingen hadden een verwant opzet, namelijk het verzamelen en etaleren van zoölogische verscheidenheid. Maar veel sterker dan bij plantenverzamelingen gebeurde dit op een wijze die volop de kaart van spektakel trok. Zelfs van gereputeerde dierentuinen als Artis (1838) of de Antwerpse zoo (1841) geven de bezoekersgidsen duidelijk aan hoe het publiek werd vermaakt met concerten en het gadeslaan van de exotische dieren – kooien werden zo ingericht dat de beesten zich geen ogenblik aan de nieuwsgierige blikken konden onttrekken. Interactie met de getoonde dieren, zoals bij ritjes op de rug van kamelen en olifanten of in de berenput waar men de bewoners eten kon toewerpen, gold als de ultieme publiekstrekker. Bovendien zorgde de inrichting van de dierentuin voor een totaalspektakel, met decoratie die aan het thuisland van de dieren herinnerde en een plantenkeuze die aan de Tuin van Eden refereerde. Zich vergapen aan de wonderen van de natuur, was waar het steeds om draaide.³³

Met klassieke *promenades*, commerciële pleziertuinen, geleerde plantentuinen en spectaculaire dierentuinen bestonden halverwege de negentiende eeuw heel wat vormen van (semi)publiek stadsgroen. Hun aantal liep vanaf dat moment echter razendsnel terug, met tal van faillissementen en grondverkopen. Zelfs etablissementen die al generaties lang bestonden, sloten de deuren, zoals de Oude Doolhof in 1862. Een rechtstreeks verband is moeilijk aan te tonen, maar de neergang startte vaak na de aanleg van een stadspark: de Brusselse dierentuin bijvoorbeeld begon in 1866, nog geen vijf jaar na de *restyling* van het Terkamerenbos, aan een neergang die tien jaar later in een definitieve sluiting uitmondde.³⁴ De vrije toegankelijkheid speelt een rol, maar ook het feit dat deze openbare tuinen ruimte boden voor een waaier attitudes die elders meer geïsoleerd waren ontbolsterd: een verlangen om te kijken en te worden bekeken, een breed aanbod aan vermaak, een streven naar zelfverheffing, een gemoedelijke verwondering ook werden tijdens bezoeken aan een stadspark gecombineerd zonder dat één intentie onbetwist de bovenhand haalde; het nieuwe fenomeen was een compromis, een middenweg gevormd uit een lange ervaring. Opvallend was bovendien dat dit werd bereikt door in essentie enkel het ruimtelijke kader van de voorgangers over te houden: de tuin, het landschap primeerde op de attracties, de uitzonderlijke planten of dieren, de pracht en praal van de bezoekers. In plaats van in die attributen werd nu volop in dat kader geïnvesteerd.

Voor stadsbesturen ging het om een uitbreiding van de burgerlijke infrastructuur, een beleidskeuze die van geloof in de stad getuigde. Daarnaast positioneerden ze hun parken ook als sleutelruimtes in de burgerlijke cultuur. Alphanhand stuurde de Engelse parkstijl bij om hem beter bij de paradedrang te laten aansluiten. Individueel en collectief werd de burgerij aangetrokken door de belofte van ontspanning en manifestaties. Zoals voorheen de klassieke *promene-*

33 E. Gens, *Promenade au jardin zoologique d'Anvers* (Antwerpen 1861) en H. Ritvo, *The animal estate. The English and other creatures in the Victorian age* (Cambridge en Londen 1987) 209-213.

34 J. Lachterman, 'La Société royale de Zoologie, d'Horticulture et d'Agrément, 1851-1877' (onuitg. lic.verh. Brussel 1996) 63-67.

nades, vormden de moderne parken en tuinen zo het verlengstuk van het publieke leven op straat, in salons, de opera ... Natuur werd deel van het theatrale spektakel van het stadsbestaan, waar eenieder zowel toeschouwer als figurant was. Kijken was inderdaad de voornaamste bestaansreden; van een infrastructuur voor sport was in de oorspronkelijke ontwerpen geen spoor.³⁵

Het streven om met parken ook de lagere klassen te bereiken, een ambitie die de Engelse kunstcritica Victoria Hill in de *park movement* integreerde en waaraan de particulieren achter het Vondelpark minstens lippendienst bewezen, was in Parijs en zeker in Belgische steden veel minder van tel.³⁶ De burgerlijke inrichters streefden er integendeel over de hele lijn naar de eigen groep te behagen; arbeiders waren welkom, op voorwaarde dat ze zich in een burgerlijk model inschreven. Tegenover de actief nagestreefde civilisatie aan de overzijde van het Kanaal, stond de idee dat een fraai gevormde leefomgeving volstond voor een moreel meer ontwikkelde (of burgerlijke) mens én gemeenschap. Reglementen moesten deze 'functionaliteit' nog optimaliseren. Parken waren dan wel oorden van ontspanning maar niet van vrijblijvend vermaak: een bezoek draaide minder om zelfontplooiing of vrijheid als wel om de eis zich naar bepaalde normen te schikken. Haast overal werd het wandelaars verboden om zich tussen de planten of op grasperken te begeven; in hagen of bomen klimmen was al helemaal uit den boze. Zelfs om muziek te maken of te zingen was soms voorafgaande toestemming nodig en kinderen mochten niet alleen worden gelaten, noch zich met enig spel 'qui puisse gêner' inlaten.³⁷ Het vermaak was zo dan wel meer ingetogen dan in de *pleasure gardens* – dansen rond de kiosk kon niet door de beugel – maar aan de eigen genoegens wilden de machthebbers toch niet teveel tornen. Anders dan in vele Britse stadsparken kon men in Belgische parken bijvoorbeeld alcoholische dranken consumeren. Deze groengebieden waren ruimtelijke creaties van én voor de burgerij en die wilde op vlak van ontspanning niet al te veel toegevingen doen.³⁸

Authenticiteit en participatie

Het parkconcept van Alphand drukte zijn stempel op de stedelijke ervaring van de tweede helft van de negentiende eeuw. Onder druk van nieuwe mensen wereldbeelden zette zich tegen de eeuwwisseling echter een bijsturing door. De stedenbouw zoals Haussmann die voorstond, viel uit de gratie: de ingrijpende methoden waarmee hij te werk ging, saneerden misschien wel wijken en steden maar wisten ook hun identiteit en authenticiteit uit. Zeker na 1880 won

35 U. Strohmayer, 'Urban design and civic spaces. Nature at the Parc des Buttes-Chaumont in Paris', *Cultural Geographies* 13 (2006) 557-576, aldaar 566-567.

36 S.M. Gaskell, 'Gardens for the working class. Victorian practical pleasures', *Victorian Studies* 23 (1980) 479-501.

37 *Bulletin communal de la ville de Bruges*, 14 april 1855, 43-44.

38 Conway, *People's parks*, 117 en 122-125.

de afkeer van de moderne stad terrein, een malaise die behalve een esthetische ook een sociale en morele component had: de moderne steden konden met al hun monotonie en oncontroleerbare vervuiling niet anders dan bekrompen en gevoelloze bewoners voortbrengen – een ontwikkeling die ook de burgerij bedreigde. Menig denker in het *fin de siècle* schreef de stad af als onnatuurlijk, beklemmend, beangstigend en smerig, en zag slechts één echte oplossing: de vlucht uit de stad naar het platteland dat, helaas, ook met de ondergang werd bedreigd. Eerdere geruststellende zekerheden stonden op de helling.³⁹

Dat tegen deze achtergrond *überhaupt* nog nieuwe parken werden aangelegd, kan verbazen. Onderzoek toonde nochtans aan dat in Engeland de tweede golf van de *park movement*, tussen 1885-1914, tot de aanleg van meer nieuwe parken leidde dan eender welk ander tijdvak.⁴⁰ Zowel functioneel als vormelijk trad een aanzienlijke bijsturing op, waarmee een antwoord werd gegeven op de moderne twijfels die eerder bij het park waren geuit. Het Josaphatpark in Schaarbeek, een buurgemeente van Brussel, biedt een goede illustratie van deze koerswijziging. Enigszins tegen de zin van de gemeentelijke overheid, maar tot grote opluchting van kunstenaars en het Hof, werd een zes hectare grote vallei met landschapstuin in 1904 als nieuw park ingehuldigd.⁴¹ Lag vroeger de nadruk vooral op het decor en op wandelen, het Schaarbeekse park werd voor een meer actieve beleving van natuur opengesteld. Zo werd een *pelouse de jeux* voorzien, waar kinderen en volwassenen aan tennis, voetbal en andere sporten konden doen. Enkele jaren later werd zelfs een stuk met zeezand bedekt (en deels overkoepeld) om als *la plage* de spelmogelijkheden nog uit te breiden. En er was nog meer. Al bij de inhuldiging lag een terrein te wachten waar kinderen uit de gemeentelijke scholen onder begeleiding tuintjes konden bewerken, en siertelers kregen een ander stuk toegewezen waar ze enkele perken mochten aanleggen en onderhouden. Zo moest het park het inkrimpen van de open ruimte in de agglomeratie compenseren.⁴² Het gevolg was een veel actievere beleving van parkgronden dan in vroegere ontwerpen was voorzien, waar wandelpaden de enige voorziening voor lichaamsbeweging waren omdat de parken exclusief op een visuele toe-eigening waren gericht.

Schaarbeek stond allerminst alleen met de toenemende toegankelijkheid en intensiteit waarmee de stedelijke groenruimtes werden gebruikt. Een gedeelte van het Antwerpse Nachtegalenpark bijvoorbeeld, geopend in 1911, was enkel voor vrouwen en kinderen toegankelijk: het was bedoeld als ‘een speelplein waar de kinderen mogen loopgrachten graven, fortjen opwerpen, rollen,

39 A. Lees, *Cities perceived. Urban society in European and American thought, 1820-1940* (Manchester 1985) 106-114 en 168-186 en M. Kemperink, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001) 47-52 en 61-67.

40 H. Jordan, ‘Public parks, 1885-1914’, *Garden History* 22 (1994) 85-113, aldaar 85.

41 L. Ranieri, *Léopold II urbaniste* (Brussel 1973) 75-76 en Y. Hanosset en C. Marchi, ‘De Louis Bertrandlaan en het Josaphatpark’, *Brussel, stad van kunstgeschiedenis* 6 (2006) 22-31.

42 E. Bartholeyns en F. Fischer, *Le Parc Josaphat* (Schaarbeek 1904) en *La Tribune Horticole*, 1 (1906) 172.

Afb. 4 Men was er zich van bewust dat zich in stadsparken nieuwe gewoonten en praktijken ontwikkelden, die men panoramisch probeerde te vatten (Le Globe Illustré, 4 (1889) 576).

en bollen, en wroeten in 't zand'.⁴³ Deze verbreding van participatie sluit aan bij een beweging die zich sinds enkele jaren in het sterk verstedelijkte België liet voelen: de *mouvement horticole*. Achter deze noemer ging een hele waaiër initiatieven schuil die tot doel hadden de stedeling natuur een actieve plaats in zijn dagelijks leven te geven. Voorbeeldtuinen aan stationsgebouwen en wedstrijden voor gevelversiering dienden als impuls voor de kweek van planten binnenskamers en buitenshuis, acties voor meer planten in ziekenhuizen en kazernes moesten alle lagen van de bevolking van de waarde van groen overtuigen terwijl met volkstuinten en eenvoudige plantenexposities specifiek op arbeiders werd gemikt. Tot op regeringsniveau werden dergelijke campagnes gesteund, onder meer in brochures die op het belang van bloemen en planten in de klas hamerden.⁴⁴

Een opening naar de arbeidersklasse boden de nieuwe parken nochtans niet, ook al werd dit soms wel nadrukkelijk geponereerd: het stadsbestuur propageerde het Nachtegalenpark als volkspark, maar het lag midden in een chique residentiële wijk en had enkele dito drankgelegenheden waar gefortuneerden

⁴³ *Gazet van Antwerpen*, 10 mei 1911.

⁴⁴ Stynen, *Proeftuinen*, 691-722.

geen concessies moesten doen. Veelzeggend is hoe de autoriteiten na de opening pogingen ondernamen om de volksklasse naar het *oude* stadspark in het centrum te lokken, onder meer met de inrichting van theater in open lucht – in het nieuwe park een taboe.⁴⁵ In Nederland was daarentegen rond de eeuwwisseling wel meer enthousiasme ontstaan voor op arbeiders gerichte ‘volksparken’: soms op initiatief van industriële ondernemers (Rijssen 1910-1919), soms van filantropische burgers (Meppel 1913). Inspiratie kwam in grote mate uit Duitsland, waar landschapsarchitecten sinds enkele jaren de beleving van de bezoeker lieten primeren op het esthetisch kader. Ook een hygiënisch argument klonk almaar vaker in pleidooien voor stadsparken, al was het belang daarvan in het vooroorlogse België niettemin veeleer gering.⁴⁶

Samen met de wijzigende doelstellingen van het park, onderscheidde de parken uit de Belle Epoque zich ook door een ander ruimtelijk voorkomen. In de negentiende eeuw werd hun aanleg nog expliciet als een vorm van architectuur getypeerd, waarin de ontwerper de menselijke vindingrijkheid kon etaleren. Nu draaide het om andere waarden: de autonome kracht en het spontane karakter van natuur en planten dienden te allen tijde gerespecteerd. Bezoekers moesten in parken een ongerepte natuurlijkheid ervaren, anders dan de karikaturale voorstelling die men thans in eerdere realisaties ontwaarde. Nieuwe parken moesten als enclaves zijn waarin de natuur haar gang kon gaan, zonder het ‘aspect trop soigné d’un parc urbain’ aan te nemen.⁴⁷ Bij zowel het Josaphat- als het Nachtegalenpark luidde het dat de ingrepen minimaal waren en de stedelingen toegang kregen tot een landschap dat in feite zichzelf vorm had gegeven. In praktijk ging het echter duidelijk om de creatie van een andersoortige illusie, die van authenticiteit en ongereptheid. Met een klemtoon op conservatie eerder dan op creatie, vertoonden de parken discursieve gelijkenissen met natuurreservaten. Groeperingen als de Vereniging tot Behoud voor Natuur- en Stedschoon voerden campagne in termen die rechtstreeks uit de strijd voor een ongerept platteland leken te komen. Het Nachtegalenpark bijvoorbeeld moest ‘zooveel mogelijk in zijnen oorspronkelijken staat [...] bewaard blijven’. De nieuwe interpretatie van natuur en landschappen was inderdaad tijdens acties voor beschermde gebieden buiten de stad gevormd en nadien, veelal door dezelfde figuren en verenigingen, naar de agglomeratie gebracht.⁴⁸ Een ambigue situatie was het gevolg: de strijd tegen verstedelijking werd nu ook binnen de stad gevoerd. Het was hetzelfde motief dat aan de grondslag van de *mouvement horticole* lag: een nauw contact met het plantenrijk, zou tot gevoeliger, gezondere, intelligentere, ronduit betere mensen leiden. De parken waren het

45 *Antwerpen. Gemeentebled*, 3 maart 1913, 180-188 en 7 april 1913, 264-268.

46 G. Andela, ‘Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk. Oorsprong en geschiedenis van het volkspark’, *Wonen - TA/BK. Tijdschrift voor Huisvesting en Omgeving* 1 (1977) 12-28, aldaar 9-10, 21-22; M. de Michelis, ‘La révolution verte. Leberrecht Migge et la réforme du jardin dans l’Allemagne moderne’, in: M. Mosser en G. Teyssot (red.), *Histoire des jardins de la Renaissance à nos jours* (Parijs 2002) 405-416 en Stynen, *Proeftuinen*, 658-659.

47 Antwerpen, Stadsarchief, MA 46089: rapport van Charles Durieux, 18 december 1912.

48 *Ibidem*, De Lattin aan College, 29 februari 1912.

voorbeeld *par excellence* dat met een bijsturing van het stedelijk ruimtegebruik een nieuwe, betere maatschappij kon ontstaan. Als belichaming van zowel bezorgdheid als optimisme boden ze weerwerk tegen de doemscenario's van de antiurbanisten.

Besluit

In de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse stadsparkideaal tekenen zich enkele belangrijke lijnen af. Of eerder kronkelpaden: de genese van het model was immers niet rechtlijnig of dwingend – een voorloper als de aristocratische *promenade* lag tegelijkertijd ten grondslag aan monotone verkeersaders en aan weidse landschapsparken. De evolutie gebeurde op het ritme van de veranderende noden en verlangens van de samenleving, maar toch waren de negentiende-eeuwse stadsparken meer dan enkel een veruitwendiging van opeenvolgende mens- en wereldbeelden van de *bourgeoisie*: de stedelijke groenruimten gaven ook zelf richting aan ontwikkelingen in de samenleving. Van *promenades* die de passanten en wandelaars met hun verschillende lanen tot een opsplitsing volgens klasse of sekse dwongen, over landschappelijke encenseringen die een impuls aan prestigieuze wijken gaven, tot schijnbaar authentieke restanten van een verloren platteland die nieuwe opvattingen rond mens en milieu uitdroegen – iedere generatie werd in de ontmoeting met haar stadsgroen actief tot een maatschappelijke positionering aangespoord.

Fundamenteel stedelijk georiënteerd als het burgerlijke denken en doen waren, kregen ook parken slechts hun betekenis in de relatie met de omliggende stad. Belangrijk was een stelselmatig uit beeld verdwijnen van architecturale principes en realisaties, al bleef het geloof in de menselijke scheppingskracht onaangetast: stadsparken waren ideale landschappen, waarin de natuur volgens bepaalde principes werd gestuurd om aan een vooropgesteld beeld te beantwoorden. Van een decoratieve wisselwerking tussen stenen en planten ging het over een overtuigende totaalillusie naar een ogenschijnlijke afwezigheid van menselijke interventie. De relatie met de stad werd weliswaar minder evident, maar onverminderd bleef er vertrouwen dat men ook in de stad oplossingen voor maatschappelijke problemen kon vinden. Een grote sociale verbreding impliceerde dit echter, zeker in België, niet: in theorie was iedereen welkom, maar ernstige restricties zorgden er ongetwijfeld voor dat niet allen dat ook zo aanvoelden. In Nederland, waar het particuliere initiatief inzake parkaanleg veel sterker ontwikkeld was, sloten de realisaties evenmin naadloos op de verwachtingen van de minder gegoeden aan: daarvoor waren de parken al te zeer uitingen van paternalisme. Stadsparken waren inderdaad speeltuinen van de elite, letterlijk zelfs: de mogelijkheden voor ontspanning namen stelselmatig toe.

Alle verbredingen ten spijt, met daarbij ook die van visuele naar fysieke genoegens, lagen de contouren van het parkconcept in de vroege twintigste eeuw allesbehalve vast: tot moderne realisaties als Spoor Noord en wijkpark Trans-

*Afb. 5 Nieuwe parken rond de eeuwwisseling, zoals het Josaphatpark in Brussel, waren aangelegd om via hun visuele overtuigingskracht de weldaden van het ongerepte platteland naar de stad en haar bewoners te brengen (E. Bartholyens en F. Fischer, *Le Parc Josaphat* (1904) 49).*

vaal werd nog een hele weg afgelegd. Die aanhoudende dynamiek bleef niet zonder gevolgen. Parken belichamen met hun aanleg en plantengroei bepaalde visies niet alleen, ze verstenen die ook. Rond tijdsgebonden voorkeuren en gebruiken ontworpen, laten ze zich soms zeer moeilijk naar een veranderde maatschappij plooiën. Gold de beslotenheid van de grootse parken van Keilig of Zocher destijds als een troef, dan wordt die anderhalve eeuw later vooral als oorzaak van een onveiligheidsgevoelen beschuldigd. Meer nog: nauwelijks op andere fysieke activiteiten dan kuieren voorzien, is de integratie van moderne sportbeleving een heikele klus. En het is net dat aspect dat bewindsmakers van latere generaties kopbrekens bezorgt: vele oude parken voldoen niet langer aan eigentijdse noden, maar hebben een zodanig bestaansrecht verworven dat *tabula rasa* onhaalbaar is.

Ook die paradox legt de vinger op de allesbehalve neutrale rol van stadsparken: ze inspireren en vermaken, maar kunnen onze opties evenzeer beperken.

Andreas Stynen (°1980), onderzoeker aan het ADVN, studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Antwerpen, Leuven en Urbana-Champaign. Na Een geheugen in fragmenten (2005), een studie van lieux de mémoire van de Vlaamse beweging, analyseerde hij de veranderende relaties tussen stad en natuur in het negentiende-eeuwse België. Met dit onderzoek promoveerde hij in 2010 aan de KU Leuven en won hij de driejaarlijkse Prijs Herman Delaunois. Bij het ADVN werkte hij eerst mee aan een project rond populaire muziekcultuur in Vlaams-Brabant (Veel volk verwacht, 2012), waarna hij een studie van de transatlantische migratie uit het Meetjesland aanvatte.

Emailadres: andreas.stynen@advn.be